

Рецензії

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XX — ПОЧАТКУ XXI СТ. КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ

Людмила ІВАННІКОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

кандидатка філологічних наук,

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського,

Національна академія наук України,

вул. Грушевського, 4, 01011, м. Київ, Україна,

e-mail: ivannikovafoik@ukr.net

Етнографічний образ сучасної України.

**Корпус експедиційних фольклорно-
етнографічних матеріалів. Т. 1.**

Усна історія. Укладачі Любов Боса,

Юрій Бідношия, Олександр Головка.

Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України;

ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2021.

592 + VIII с.: іл.

Нещодавно, з огляду на обставини воєнного часу, вийшов друком том 1 багатотомної серії «Етнографічний образ сучасної України» (2016—2024), яку видає Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України у контексті публікації народознавчої та мистецької спадщини. Це корпус фольклорно-етнографічних польових матеріалів, зібраних співробітниками інституту та їх колегами з інших наукових установ протягом майже сорока років. У різних регіонах України та за її межами було опитано тисячі респондентів. Проєкт передбачає всебічне висвітлення традиційної народної української культури за методикою, розробленою науковцями відділу «Український етнологічний центр» під керівництвом академіка НАН України Ганни Скрипник. Матеріал збирався експедиційним методом за допомогою запитальників, однак це не були короткі запитання-відповіді, а розгорнуті інтерв'ю, які включають повну розповідь респондента зі збереженням не лише інформації з певної теми, а й додаткових відомостей, регіональних та індивідуальних мовних особливостей респондента. Маючи багаторічний польовий досвід, науковці завжди давали можливість «виговоритися» респонденту, що набагато результативніше, ніж сухі анкетні дані. Під час публікації упорядники зберігали первинний текст, виділяючи в ньому окремі рубрики. Крім автобіографічних наративів і спогадів, опубліковані матеріали включають тематичні інтерв'ю, щоденникові записи, власні спостереження кореспондентів та записувачів. Як зазначено у передмові до 1 тому, для упорядників важливо було «зберегти цілісні наративи з максимально точним текстовим відтворенням» (с. III). Варто додати, що впродовж 2000—2024 рр. в ІМФЕ було створено потужний цифровий архів фольклорно-етнографічних польових матеріалів, який став джерельною базою цього багатотомного видання.

На самому початку проєкт був задуманий як експедиція «Шляхами Павла Чубинського» (розпочата 2008 р.) і передбачав порівняльне дослідження лише обстежених ним регіонів, однак з часом був розширений на всю Україну та українську діаспору. Експедиційним виїздам передувала тривала фахова підготовка: укладання програм і карт, вивчення території та попередні виїзди на місця майбутніх експедицій, виявлення потенційних оповідачів, лекторій для місцевих краєзнавців. Тож кожна поїздка була максимально результативною. Матеріали до

усної історії записувалися разом з відомостями до інших томів, тобто фахівці з різних галузей етнології звертали увагу й на біографічні оповіді. Спогади про голод, про Другу світову війну та інші трагічні події ХХ ст. збиралися постійно, незалежно від теми експедиції.

Таким чином маємо на сьогодні вже 11 томів із 12-ти задуманих, тематика яких відповідає сучасному стану збереження та поширення української традиційної культури: том 1 «Усна історія» (Київ, 2021, 592 с.); том 2 «Родина та культура сімейного співжиття» (Київ, 2018, 460 с.); том 3 «Родильна обрядовість» (Київ, 2016, 472 с.); том 4 «Весільна обрядовість» (Київ, 2016, 688 с.); том 5 «Поховально-поминальні звичаї та обряди» (Київ, 2020, 464 с.); том 6 «Календарна обрядовість» (Київ, 2016, 400 с.); том 7 «Господарські заняття, промисли та ремесла» (Київ, 2017, 496 с.); том 8 «Культура народного харчування» (Київ, 2018, 496 с.); том 9 «Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання» (Київ, 2020, 944 с.); том 10 «Традиційне повсякденне та обрядове вбрання» (Київ, 2018, 640 с.) та том 12 «Культура повсякдення часів російсько-української війни» (Київ, 2024, 848 с.). Підготовлений до друку том 11, присвячений громадському побуту та світоглядним уявленням і віруванням українців.

Видання будь-яких польових матеріалів — це насамперед робота збирачів. Тому в першу чергу хочеться відзначити саме їхню подвижницьку працю. Щоправда, суттєвим недоліком цього тому є відсутність покажчика записувачів, що значно утруднює це завдання. У такого рівня і обсягу виданнях він життєво необхідний. В нашому випадку під час опрацювання книги довелося скористатися паспортними даними, поданими упорядниками до кожного тексту.

Отже, матеріал до тому «Усна історія» збирався як експедиційним, так і стаціонарним методами місцевими кореспондентами. Перед упорядниками, очевидно, стояло нелегке завдання систематизувати та уніфікувати таку величезну кількість текстів за певною схемою. Головним критерієм було подання до друку біографічних наративів, у яких би відображалися історичні події ХХ—ХХІ ст. Кісткою тому стали наукові експедиції «Українського етнологічного центру» ІМФЕ, проведені 2008—2020 рр. у Волинську (Ковельський та Ратнівський р-ни,

2017 р.), Дніпропетровську (Апостолівський, Верхньодніпровський та Нікопольський р-ни, 2012 р.), Донецьку (Мангушський та Новоазовський р-ни, 2012 р.), Запорізьку (Бердянський р-н, 2012 р.), Кіровоградську (Бобринецький, Компанійський та Світловодський р-ни, 2012, 2015 рр.), Полтавську (Глобинський, Кременчуцький та Лохвицький р-ни, 2012, 2020 рр.), Харківську (Валківський р-н, 2016 р.), Херсонську (Бериславський, Білозерський, Голопристанський та Олешківський р-ни, 2013 р.) та Черкаську (Звенигородський р-н, 2013 р.) області. Попередні їх результати висвітлювалися у наукових статтях¹.

До цих експедиційних матеріалів додавались і свідчення, записані раніше, в кінці 1980-х—2000-х рр., зокрема, результати чорнобильських експедицій 1995—1999 рр. (записи Юрія Бідношиї, Зої Гудченко, Катерини Ковтун, Лідії Орел, Володимира Сироткіна, Тетяни Зубрицької, Галини Корнієнко, Людмили Пономар), матеріали Олени Боряк, Валентини Конвай, Ольги Поріцької та ін., зібрані до початку роботи експедиції «Слідами Чубинського», тобто до 2008 р. До найдавніших у цьому томі належать: запис 1989 р. Л. Іваннікової про операцію «Вісла» та примусове переселення лемків, записи, зроблені 1990 р. Ю. Бідношиєю в Білоцерківському р-ні Київщини (спогади про Першу та Другу світові війни, т. зв. революцію і громадянську війну, колективізацію, голод) та його ж матеріали з Уманщини

¹ Бех М., Бондаренко Г., Довгань С., Маховська С., Таран О. Козацьке село Вереміївка: спроба монографічного дослідження. *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 4. С. 91—105; Боса Л., Бех М., Буйських Ю., Сіренко С., Маховська С., Момот Т. Етнокультурна палітра степового краю (нотатки з експедиції 2013 року). *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 4. С. 107—114; Головко О., Сауляк Б. Подорожуючи Поділлям (етнографічні спостереження учасників експедиції у Могилів-Подільський район Вінницької області). *Народна творчість та етнологія*. 2013. № 4. С. 117—122; Боса Л., Босий О., Журавльова А. Ландшафти пам'яті: з експедиційних досліджень на Приінгулі. *НТЕ*. 2017. № 1. С. 89—97; Боса Л. «Слобожанщина-воля вольная»: локальна пам'ять слобідської громади. *НТЕ*. 2017. № 5. С. 71—78; Боса Л., Таран О. Українське Приазов'я в контексті міжкультурних комунікацій (з експедиційних рефлексій 2018 року). *НТЕ*. 2019. № 1. С. 75—80; Бех М., Бондаренко Г., Коваль-Фучило І., Косицька З., Омельчук О., Таран О. Лохвиччина: етнографічне обстеження козацького краю. *НТЕ*. 2021. № 1. С. 95—109 тощо.

1999 р. Це також записи та самозаписи 1994—1999 рр. Зої Гудченко про затоплене село Щурівку. Варто зазначити, що завдяки проведеним експедиціям та налагодженню контактів науковців із місцевими ентузіастами, в кожній області з'являлася мережа кореспондентів, які надсилали цінний і науково достовірний матеріал. Це співробітниця Новопокровського краєзнавчого музею, що в Луганській обл., Олена Сухорада, викладачі та студенти Запорізького національного університету, Василь Левицький із Кропивницького та ін. Свідчення добровольців і воїнів ЗСУ (2014—2017 рр.) записувала волонтерка із Кропивницького Віта Атаманчук². Матеріали про розвиток військового волонтерства в Одесі записав аспірант Тарас Перегінчук.

Отже, як бачимо, до праці долучилися етнографи, фольклористи, діалектологи, наукові співробітники Національного музею народної архітектури та побуту й інших музеїв України, краєзнавці, волонтери, громадські активісти, студенти. Це 36 збирачів різної кваліфікації, які зробили свій внесок у рецензоване мною видання. Серед них відомі вчені: Лідія Артюх, Юрій Бідношия, Олена Боряк, Любов Боса, Юлія Буйських, Олександр Васянович, Олександр Головка, Зоя Гудченко, Анастасія Журавльова, Ірина Коваль-Фучило, Марина Курінна, Наталія Литвинчук, Світлана Маховська, Ірина Несен, Лідія Орел, Людмила Пономар, Ольга Поріцька, Олена Таран, Світлана Чибирак, Інна Щербак, Світлана Щербань та багато інших. Безперечно, що найбільше записів зробили упорядники книги Юрій Бідношия, Любов Босата Олександр Головка. Так наприклад етнограф Л. Боса експедиційним методом зробила записи у Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Черкаській областях. Значний обсяг у томі займають матеріали етнографа й діалектолога Ю. Бідношиї: протягом тридцяти років здійснював він записи у Київській, Рівненській, Черкаській, Чернігівській, та інших областях. Вінницька область представлена в томі переважно записами О. Головка (між іншим, у цьому виданні, як і в більшості книг корпусу «Етнографічний образ сучасної України», ним ретельно зафіксовано і представлено біографічно та тематично

оповіді власної родини, а також світлини із сімейного фотоальбому). Багато експедиційних записів цього молодого дослідника стосуються Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Тернопільської областей. Те ж саме слід сказати і про невтомного етнографа Олександра Васяновича, його записи знаходимо в матеріалах цілої низки областей: Волинської, Донецької, Запорізької, Івано-Франківської, Миколаївської, Одеської, Чернівецької та Чернігівської. Саме він записав на Франківщині спогади репресованих вояків УПА.

Великі розгорнуті біографічні наративи з Полісся та інших регіонів дають Олена Боряк (Донецька, Житомирська, Запорізька, Рівненська обл.), Олександр Босий (Дніпропетровська, Кіровоградська, Харківська обл.), Юлія Буйських (Запорізька, Івано-Франківська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька обл.), Зоя Гудченко (Дніпропетровська, Київська, Чернігівська обл.), Ірина Коваль-Фучило (Київська та Полтавська обл.), Ольга Поріцька (Закарпатська, Львівська, Тернопільська обл.), Тетяна Дарда (Рівненська обл.), Світлана Маховська (Запорізька, Івано-Франківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька обл.), Анастасія Журавльова та Людмила Пономар (Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська та Черкаська обл.), Олена Таран (Дніпропетровська і Запорізька обл.), Анатолій Момрик та Інна Щербак (Закарпатська та Львівська обл.), Наталія Литвинчук (Сумська обл.), Наталія Олійник (Харківська обл.), Марина Курінна (Полтавська обл.), Микола Бех (Херсонська та Черкаська обл.), Любов Якиминська (Миколаївська обл.). Записані ними наративи відзначаються багатством сюжетів і мотивів та яскравими історичними подробицями. Юрій Бідношия, Ірина Коваль-Фучило, Людмила Пономар, Ольга Поріцька, Олена Сірук дали унікальні за своєю точністю діалектологічні матеріали, за якими можна вивчати стан збереженості живої народної мови в цих регіонах.

Територіально у томі представлені всі 24 області України, 141 район, 322 населених пункти (цю інформацію дає «Географічний показник», розміщений в кінці книги, та паспорти, в яких представлена інформація про дату і місце фіксації наративів, респондентів та записувачів). Усі тексти розміщені в дві колонки та структуровані за тематичними

² Враження з передової. Записала Віта Атаманчук. НТЕ. 2016. № 3. С. 96—102.

рубриками, які виділені пожирненими великими літерами, та підрубрики всередині їх, також виділені жирним курсивом: **«ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ. Покарання за участь в УПА. Слідство»**. Це значно полегшує візуальне сприймання тексту та пошук необхідних матеріалів. Водночас така рубрикація виконує роль предметного покажчика. Уже за тематикою рубрик, навіть не вчитуючись у самі тексти, можна побачити цінність зібраного матеріалу та важливість рецензованого нами видання для української історичної, етнографічної та фольклористичної науки. Власне це є панорама історії України ХХ—ХХІ століть, розказана її творцями і очевидцями, крізь призму їхніх особистих життєписів, їхніх переживань, внутрішнього бачення подій, осмислення та оцінки з дистанції та з погляду нашого часу. Немає жодного історичного явища ХХ ст., яке б залишилося поза увагою респондентів, адже вони є представниками усіх без винятку регіонів України, локальних культур та поколінь. Таким чином маємо відомості, спільні для більшості регіонів, а саме: інформація про населений пункт (розповіді та легенди), визначні постаті краю, особиста інформація, сім'я, родинні історії та родинно-побутові розповіді (про народний побут та різні випадки з життя, про дозвілля, вечорниці, дошлюбні взаємини молоді, обряди родинного життя); розкуркулення та примусова колективізація, Голодомор 1932—33 рр.; Друга світова війна (німецька окупація, партизанське підпілля, примусові роботи в Німеччині); повоєнне життя, голод 1946—1947 років, культура життєзабезпечення; вербування та примусова праця на Донбасі; колгоспне життя (50—80-і рр.); новобудови ХХ ст.; повсякденне життя в 1980—1990-х роках; служба в радянській армії; перебудова та перші роки Незалежної України; громадське та релігійне життя; сучасне життя; міжетнічні, міжконфесійні та міжкультурні взаємини; школа, її історія та сучасне життя; економічний стан; розпаювання колгоспної землі і майна тощо.

Крізь особисті та родинні біографічні наративи розкриваються всі трагедії ХХ—ХХІ ст., починаючи від Першої світової війни і закінчуючи сьогоденням. Це Перша та Друга світові війни, т. зв. революція та громадянська війна, визвольні змагання 1917—1921 років, УНР, радянсько-польська війна 1920—21 рр., голод 1921, 1932—33, 1946—47 рр.,

розкуркулення, колективізація, політичні репресії, примусове вивезення до Німеччини, заслання у сталінські табори, радянська окупація Західної України 1939 р., політичні репресії за діяльність в ОУН—УПА, знищення нацистами єврейського населення України, депортації та примусові переселення етнічних груп та національних меншин, затоплення сіл і міст, зникнення «неперспективних» сіл та виселення з хуторів, Чорнобильська катастрофа, російсько-українська війна, військове волонтерство тощо.

Водночас кожен етнографічний регіон та кожна область дають свій текст. Таким чином у томі розкрито загальний історичний та етнографічний образ кожного регіону. Так, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська обл. — це пам'ять про козацькі часи, наприклад, у с. Капулівка зафіксовані легенди та перекази про запорожців, про кошових Івана Сірка та Петра Калнишевського, навіть згадки про Дмитра Яворницького (Записи Л. Босої та М. Бега), про лоцманство, про Нестора Махна. У знаменитому селі Петриківка Зоя Гудченко зафіксувала спогад Федора Панка та його оповіді про народних майстрів, легенди про Петриківку. Перекази про запорожців і петлюрівців, про гайдамацьку могилу біля річки Айдар та про скарби в ній записала Л. Боса від респондента з Луганщини.

Водночас, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Херсонська обл. — це трагічні спогади про затоплені міста і села перед будівництвом Кременчуцької, Каховської, Канівської та Київської ГЕС та примусове переселення їх мешканців, про затоплення території Великого Лугу, про наслідки побудови Каховського водосховища. Л. Боса зафіксувала унікальні з погляду фольклористики перекази про юродивого Самуса та його провісництво щодо затоплення Світловодського р-ну Кіровоградської обл., таким же унікальним є спогад З. Гудченко про затоплене село Щурівка Дніпропетровської обл. Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська області дають збирану розповіді про Чорнобильську катастрофу, їх фіксували переважно від переселенців із зони радіації. Тексти сіл Будища, Вільшана, Моринці, Шевченкове Звенигородського р-ну — це здебільшого проекція на долю родини Тараса Шевченка. Там, де зосереджені культурні пограниччя, оповідачі концентруються на проблемах самоідентифікації українців,

приділяють увагу міжетнічним та міжконфесійним взаєминам (Волинська, Донецька, Закарпатська, Луганська, Одеська, Чернівецька області). Цінні історичні відомості про зародження сепаратистських рухів та початок російсько-української війни, про волонтерський рух зафіксовані від респондентів з Луганської та Одеської областей.

Національно-визвольний рух — це тематика спогадів представників Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей. Тут розповідають про життя «за Польщі» та «за Румунії», про Карпатську Україну, про радянську окупацію Західної України та Закарпаття, про депортації цілих етнічних груп до Запорізької та Херсонської областей, про польсько-українські взаємини та спровоковані окупаційною владою міжетнічні конфлікти, про діяльність ОУН—УПА та співпрацю з ними, спогади про повстанців, про політичні репресії за участь в УПА, арешти, заслання до Сибіру, табірне життя та життя на спецпоселенні у Казахстані, про способи вербування на примусові роботи в Донбас та в Херсонську обл. Водночас на Херсонщині записані спогади про долю німців, які після примусових робіт у Німеччині були депортовані в Росію як посібники фашистів, а в Чернівецькій — про примусове виселення поляків. Такі ж матеріали зафіксовані і в Донецькій та Луганській областях — це спогади про примусове переселення туди бойків та лемків і про їх життя на батьківщині.

Широко представлена в оповідах респондентів і традиційна культура, а саме: календарні та оказіональні обряди і звичаї (виряджання до армії); обрядовість сімейного циклу (родини, хрестини, весілля, похорон); народні знання; народна філософія; релігійні та світоглядні уявлення, вірування, прикмети. Є тут і фольклорні тексти, які оповідачі включали в свої розповіді. Це історичні й топонімічні легенди та перекази про заснування міст і сіл (рубрика «Відомості про населений пункт»), про затоплені села, про козацькі та гайдамацькі могили, про скарби, про рід Тараса Шевченка тощо (с. 68—69, 75, 100, 166—167, 203, 231, 254, 275—277, 503—505, 527, 551, 583 та ін.). Розповіді про історичні та сімейні трагедії часто супроводжуються билицями та снотлумачними наративами, есхатологічними легендами (наприклад, про будівництво Кременчуцького водосховища).

Із пісенного фольклору в контексті родинно-побутових розповідей зафіксовані колядки, щедрівки, купальські та трудові пісні, весільні пісні, романси (с. 399, 403, 407, 460, 469, 523, 528, 534—536, 568, 580—581), співанка-хроніка (с. 187), балада (с. 551), а також загадки, сатиричні вірші та частушки про колгоспне життя, про Голодомор 1933 р., про німецьку окупацію (с. 310, 379, 461, 463, 483, 582). Такі включення цілком умотивовані, адже в широкому розумінні вся наша матеріальна й духовна культура — фольклор, усні традиції, обряди і звичаї, народне мистецтво, — це й є усна історія українців.

У передмові до тому значна увага приділена збереженню культурної та історичної пам'яті, саме меморіалізації цих видів пам'яті в контексті природного ландшафту та в народному побуті. Свідченнями такої меморіалізації є кілька десятків фотознімків, якими ілюстрований том «Усна історія». Це фото місць пам'яті та пам'ятних знаків і світлини з сімейних фотоальбомів, якими часто супроводжувались та ілюструвалися розповіді респондентів.

Годі говорити про цінність цього видання і всієї серії «Етнографічного образу», адже це є ніким не сфабриковані живі документи епохи, яка вже відійшла в минуле, але яка залишила глибокий і трагічний слід у сьогоденні. Я вважаю це справжнім науковим подвигом і збиравців, і упорядників дванадцятитомника. Саме завдяки копіткій праці науковців ІМФЕ стали доступні широкому загалу унікальні першоджерельні матеріали з експедицій та архівних фондів. Їх внесок в українську історичну, етнологічну та фольклористичну науку неоціненний ще й з огляду на те, що частина території Сходу та Півдня України, на яких записувались матеріали, нині тимчасово окупована. Це частина Запорізької обл. (Бердянський, Кам'янсько-Дніпровський та Токмацький р-ни, міста Дніпрова Кам'янка, Токмак), уся лівобережна Херсонщина (Новокаховський та Олешківський райони), більшість Луганської та Донецької областей (крім Слов'янського району). Під загрозою окупації перебувають Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Сумська, Чернігівська області, які поступово перетворюються на сіру зону. Там відбуваються незворотні процеси руйнації нашої традиційної культури та історичної пам'яті. Це важко порівняти навіть з Чорнобильською катастрофою, бо в тому випадку цілі села пе-

реселялися купно, і переселенці зберегли елементи поліської культури та фольклор, також науковцями зібрана велика кількість матеріальних артефактів. Нині ж відбувається повне фізичне знищення цілих регіонів, мільйони мешканців яких, втративши своє майно, розсіялися по всьому світу як біженці та ВПО.

Насамкінець зазначу, що авторам проекту та упорядникам насправді вдалося не просто відтворити етнографічний образ сучасної України, а показати всю багатогранність традиційної народної культури в її матеріальному та духовному вимірах, у живому побутуванні, так, як вона існує зараз. І це найголо-

вніше, чого вони досягли своєю працею. Проект засвідчує неперервність фольклорної традиції та незнищенність українського народу. Сподіваюся, що такі матеріали будуть видаватися і надалі. Адже практично у нас не існує періодичного видання для публікації польових матеріалів, жодне з фахових видань цього не передбачає. Тож подібні серії важко переоцінити. За важливістю наукового значення це першоджерело можна поставити поруч із «Трудами» Павла Чубинського, «Етнографічним збірником» та «Матеріалами до української етнології», які видавало НТШ, не кажучи вже про інші регіональні збірники XIX — початку XX ст.